

לעילוי נשמת

ידיד בן ידיד

חגי שפי הי"ד

בנם של תא"ל (מיל') דב ואסתר שפי

שנספה בידי בני עוולה במגדלי התאומים

יהי מאמר זה

זכרון לנשמתו הטהורה תנצב"ה

ולהצלחת בני משפחתו, רעייתו וילדיו שיחיו.

משמעותו של "מאמר הדור" לדורנו

חלק א'

ראשי פרקים

הקדמה

יחסו של הרב לתנועות אידיאולוגיות

הרעיון הדמוקרטי

השפעת שלוש התנועות על המציאות הישראלית

התנועה הלאומית

התנועה הליברלית-דמוקרטית

האתגר לתלמידי הרב בימינו

הקדמה

מאמר זה נכתב בעקבות טענות העולות בתקופה האחרונה לגבי אי הרלוונטיות של מאמר

הדור¹ שכתב הראי"ה קוק זצ"ל, במאמרנו ננסה להתייחס לטענות וליישבן אחת לאחת.

הטענות בעיקרן נוגעות לשלושה תחומים:

* ברצוני להודות לנוות ביתי על הרעיונות בתחום ההיסטוריה המופיעים במאמר זה. מתוך נסיינה בהוראת ההיסטוריה והאזרחות הגענו לגיבוש מאמר זה.

כאן מובא חלקו הראשון של המאמר; על ההיבט התורני והרעיוני של הדור אצל הרב – אי"ה בחלק ב'.

1 לשם דוגמא – דברים שנאמרו ע"י הרב יובל שרלו, בתוכנית ששודרה בערוץ 7.

א. התרבות המערבית עברה תהליך של נסיגה מהאידיאולוגיות שאפיינו את העת החדשה - זהו הפוסט-מודרניזם, וזהו תהליך של נסיגה מהתנועות הלאומיות והסוציאליסטיות שבתקופתן חי הרב זצ"ל.

ב. הציבור הכללי בארץ (המכונה "חילוני") עבר גם הוא תהליך של נסיגה מהאידיאל הציוני והסוציאליסטי, וכמו בהיסטוריה הכללית, גם כאן התהליך הוא שלילי ולא בירור חיובי כפי שמבאר הרב זצ"ל.

ג. מכיוון שהרב כתב את מאמר הדור רק על סמך המציאות ולא לפי מקורות ביחס לגאולה וכיו"ב, הרי שכאשר המציאות השתנתה אין תוקף למאמר הדור. כמאמרנו ננסה להראות כי שלוש הטענות אינן נכונות, כלומר:

א. בפוסט-מודרניזם יש גם צמיחה ולא רק נסיגה, בעיקר בתחום החשיבה הדמוקרטית.

ב. כך גם בפוסט-ציונות.

ג. בנוסף לכך, הרב לא כתב את דבריו רק על סמך המציאות, ועל כן יש תוקף למאמר הדור בדורנו.

כלומר: אין הבדל בעוצמת הדברים שנכתבו ע"י הרב זצ"ל, וכל ההבדלים למתבונן המעמיק אינם אלא שינויי סגנון.

יחסו של הרב לתנועות האידיאולוגיות

את ראשית הבירור בו אנו מבקשים לעסוק נתחיל בהסברת יחסו של הרב לתנועות האידיאולוגיות בזמנו, וננסה בעז"ה לגזור את יחסו לפוסט-מודרניזם כלומר ראיית החיוב למרות השלילה הנלווית.

ההבנה הבסיסית היא ההבחנה העקרונית בין אידיאולוגיה לאידיאולוגיה משכרית², וגם בהיסטוריה האנושית וגם בישראלית ומתוך כך ירידה לעומקם של דברי הרב ורבנו הרצי"ה במבטם על הדור.

בהיסטוריה האנושית:

הגדרת 'אידיאולוגיה' היא: מצע רעיוני כולל על מכלול של נושאים המהווה השקפת עולם (אין להשוות זאת לתפיסה רעיונית תורנית אלא באופן יחסי למקובל בהיסטוריה האנושית. זו אידיאה ולא תורה).

כעת עלינו להתבונן על תהליך התפתחותם של שלוש התנועות האידיאולוגיות הגדולות במאתיים וחמישים שנה האחרונות הסוציאליזם, הלאומיות, והדמוקרטיה.

בשלוש התנועות המניעות את ה"עת החדשה" ישנן תקופות פריצה ותקופות משבר. הסוציאליזם³ הגיע לשיא עד המהפכה הבולשביקית ומאז התגלה בירידתו, המימוש הטוטליטארי והמוחלטות שלו בשלטון הקומוניסטי הפכו לגורם אלים ומדכא, שיא הדיכוי היה בתקופת סטאלין.

2 להרחבת המושג 'אידיאולוגיה משכרית' והשלכותיו על הרעיון הציוני והתפתחותו, ראה גם א' בהרב, "התפתחות, נסיגה והמשכיות ברעיון הציוני", ארצי ה (תשנ"א), עמ' 55-81, ובעיקר בעמ' 78 ואילך.

3 הסוציאליזם היא תנועה שדגלה בשוויון חברתי ללא הבדל גזע דת ומין, היא דרשה איכות מוסרית וחברתית מחבריה, דאגה לחלשים, ערך העבודה, יושר וכיוצ"ב.

כך גם אירע ללאומיות – פריחתה החלה לפני כמאה וחמשים שנה. עד לפני כמאה שנה בה הוקמו מדינות לאומיות ופורקו אימפריות רב-לאומיות כמו האוסטרו הונגרית אך היא התגלתה כתנועה מסוכנת עם הקמתו של השלטון הפאשיסטי באיטליה והנאצי בגרמניה. אולם, למרות האידיאולוגיות המשבריות, דיכוי סטאלין והנאציזם – לא פסלה המחשבה וההיסטוריה האנושית את הרעיון החברתי והלאומי, הם עברו שינוי, מסוציאליזם- למדינות רווחה, ומלאומנות – חזרה למדינת לאום, בה יש מקום למיעוטים, בנוסח הדמוקרטי. לסיכום: מתוך התבוננות במהלך ההיסטורי אנו רואים כיצד העולם עובר התפתחות אידיאולוגית קבועה: צמיחתה של אידיאולוגיה, מימושה בשלטון, הקצנת העקרונות העומדים בבסיס התנועה, כשלון חברתי בעקבות מימושה הקיצוני וקריסתה של האידיאולוגיה בעקבות זאת.

בשלב זה – דווקא מתוך קריסת האידיאולוגיה הקודמת צומחת אידיאולוגיה תרופתית, המנסה לתקן את תחלואיה של קודמתה. אם ננסה לשרטט זאת נתאר זאת כך:

פריצה וצמיחה רעיונית – מימושה בשלטון – הקצנה אידיאולוגית – ריסוק התנועה – צמיחה של אידיאולוגיה חדשה.

לאור זאת, אין לראות במשבר מחיקה של האידיאולוגיה אלא ציפיה לקומה חדשה. אמנם לדאבון ליבנו, ההיסטוריה האנושית מלווה בתופעות של הריס וחורבן מלחמות והרג כשם האידיאולוגיות השונות, אולם לפחות במבט התפתחותי יש לה קו פנימי מאון הנוטה קדימה.

הרעיון הדמוקרטי

השאלה היא לגבי התנועה השלישית הליברלית-דמוקרטית – בה אנו חיים. הרעיון הדמוקרטי כמובן מסוים קדום עוד יותר, עוד מאז המהפכה הצרפתית (לפני הלאומיות והשוויון), אולם מגמות החופש התגבשו והתמסדו רק מאוחר יותר סביב המשטר הדמוקרטי.

גם כאן קיימת תקופת פריצה מיוחדת המתרחשת לאחר מלחמת העולם השנייה. אחרי כשלון הסוציאליזם והלאומיות בלטה הדמוקרטיה כתנועה המובילה. ארה"ב והעולם המערבי עמדו במלחמה קרה מול המזרח הסוציאליסטי ולבסוף עמד דווקא להן החוסן הפנימי ואילו המזרח הסוציאליסטי שינה את אופיו. אולם מכיוון שבמהותה הדמוקרטיה אינה מנוסחת כרעיונות מוחלטים שהרי כל אופייה הוא איזון בין רעיונות ואינטרסים לא תמיד רואים בה את האידיאה. למרות זאת בפרסקטיבה היסטורית – הדמוקרטיה היא תנועה רעיונית אשר הגיעה לשיאה, וכמו שאר התנועות יש גם לה אידיאולוגיה משברית – והיא עצם ההקצנה של רעיונותיה (גם בסוציאליזם ובלאומיות האידיאולוגיה המשברית שלהן היתה הקצנת רעיונות היסוד השלטת הסוציאליזם בכפיה והמעבר מלאומיות ללאומנות).

הקצנת רעיונות החופש באו לידי ביטוי במתן לגיטימיות לתנועות ניאון-נאציות בארה"ב ובמתן לגיטימציה לכל תחלואי החברה וכיו"ב.

הרעיונות הפוסט-מודרניסטים⁴ הפוגעים בזהות הרעיונית של המערב מחלישים את יכולתו לעמוד מול תנועות המאיימות על קיומו, דבר הידוע כבר מימי מלחמת וייטנאם. חולשה זו פוגעת ברעיון הדמוקרטי עצמו, ויוצא שדווקא הקצנת הדמוקרטיה מחלישה אותה ומונעת ממנה להתגונן.

לסיכום: הדמוקרטיה היא תנועה רעיונית בקנה מידה של היסטוריה אנושית (לא של בית מדרש, שם הציפיות אחרות) לא פחות מרעיונות הסוציאליזם והלאומיות אשר קדמו לה. גם לה יש אידיאולוגיה משברית המקצינה את רעיונות היסוד שלה ופוגעת בכסיס קיומה – הפוסט מודרניזם.

באופן כללי נוכל לומר ששורש הרעה בהיסטוריה המערבית הוא חוסר היכולת לאזן איזון מהותי בין שלוש התנועות, פגם הנובע מניתוקן מהרעיון האמוני שצריך לעמוד במרכזן⁵. אולם זהו הרקע החיצוני להתעוררות התנועות בעם ישראל.

השפעת שלוש התנועות על המציאות הישראלית

כל התנועות הללו, כשהן באו לעם ישראל נאלצו הן לעבור סוג של שינוי, מדוע? מאז כשלוונה של תנועת ההשכלה הדוגלת בהתכוללות נוטה העם אחר הרעיון הציוני כשבכסיסו עומד העיקרון: בארץ ישראל יקום בית יהודי למי שמשתייך לאומה הישראלית. נקודת מוצא זו אילצה את הוגי הדעות לנסח אחרת ואף לשנות חלקים באידיאולוגיות העולמיות.

לכן המבחן של אידיאולוגיה אנושית וקליטתה במפעל הציוני הוא כפול:

א. שילוב רעיוני בין האידיאולוגיה העולמית לבין התנועה הציונית.

ב. קידום בפועל של הרעיון הציוני.

שלוש התנועות – הסוציאליזם, הלאומיות והליברליזם – השפיעו על תהליך התחיה

ועל התנועה הציונית.

התנועה הסוציאליסטית הייתה הרקע האידיאולוגי של בני העלייה השנייה, אשר הצליחו לשלב בין הרעיון האנושי לתנועה הציונית הלאומית⁶. יכולת שילוב זו באה יחד עם הגשמה אישית בפועל ויישוב הארץ. על כן במאמר הדור חושף הרב זצ"ל את הגורם הפנימי, הנשמתי המניע את מפעלם – השאיפה לצדק, הקשר לכלל ישראל. הגורם האידיאולוגי היה אצל הרב הוכחה כי יש כאן שאיפה לתורה עמוקה שלא נלמדה ומוצאת את ביטוייה בתנועה

4 הדמוקרטיה קובעת למעשה שיכולות שתי דעות סותרות לגור בכפיפה שלטונית אחת אם אינן סותרות את קיומו הפיזי של אחד מהצדדים, הרעיון הפוסט מודרניסטי ביחס לדמוקרטיה קובע שאין אמת מוחלטת וכל דעה היא רק "מנקודת מבטך" וא"כ שולל הפוסט מודרניסטי את הבסיס המוסרי מהנהגת כל עם לערוך מלחמות בשם ה"צדק", שהרי למה שאני קורא "צדק" קורא השני "רשע" ומי קובע מי צודק? וודאי שאי אפשר להרוג אנשים בשם אמת מסופקת.

5 ראה בעניין זה: אורות, אורות התחיה יח עמ' ע-עא. הרב מבחין שם בין "שלשה כוחות" – הדת, הלאומיות והליברליות.

וכן כותב הרב שם בעמ' סד על ההבדל שבין "תכונת נפשה של כנסת ישראל" לבין "תכונת הנפש של כל עם ולשון": "בכל עם ולשון הנקודה הפנימית... מיוסדת היא על התוכן הכלכלי לכל צורתו". מכאן נובע חוסר-היכולת לאזן בין הערכים השונים.

6 ראה במאמר שצויין בהערה 3, ובעיקר בפרקים ד' וה'.

הסוציאליסטית; אין זה אומר כי הרב היה סוציאליסט, אלא שהוא ראה בשלב מסוים של הרעיון הציוני את הגורם הפנימי המניע, וגם ניסה לחברו עם מקורות הקודש.⁷ לסיכום: היכולת ליצור סינתזה בין הרעיונות-מחד, ולהגשים בפועל – מאידך, הפכו את בני העלייה השנייה, למרות יחסם המרדני לתורה כלפי חוץ, למגלים את תחילת הגאולה ואת נשמת הדור – דור התחייה המיוחדת. אולם, גם לתנועה זו הייתה אידיאולוגיה משברית – איננו יודעים מה חשב הרב על הסגרת יוסף לישנסקי בתקופת ניל"י, אולם ידוע יחסו לרצח ארלוזורוב.⁸ הרב ידע מהם חסרונות הדור⁹ ועמד בתוקף על דעתו כי אין להאשים את הימין ברצח זה. למרות זאת, לא מתח הרב קו שחור מהאידיאולוגיה המשברית על האידיאולוגיה. מאמר הדור לא נמחק.

התנועה הלאומית

בתקופת קום המדינה המניע הרעיוני המרכזי היה הרעיון הלאומי. גם מפא"י עברה שינוי ממפלגה סוציאליסטית אידיאולוגית למפלגה לאומית. נכון, היו תופעות רבות המבטאות הקצנה של הרעיון הלאומי, ששיאן היה היחס לעליה התימנית (גזיות פאות, העלמות ילדים וכו'). למפא"י היה שלטון יחיד ודומה היה כי הרעיון הלאומי מזדהה עם סוג מסוים של תרבות ואנשים שהיו רק חלק מהאוכלוסייה. על רקע זה היו תופעות של קליטת עלייה מתנשאת בזמן העליות הגדולות. אולם למרות האידיאולוגיה המשברית שהתרחשה בעולם מהרעיון הלאומי – עדיין בכח הרעיון הלאומי עברה מדינת ישראל הצעירה מלחמות, ועמדה באתגרים חברתיים קשים בצורה מכובדת. היכולת לראות בתנועה הלאומית תנועה חיובית בתהליך התחייה נובעת מהיכולת שלה לשתף פעולה בין אידיאולוגיות שונות כמו 'הברית ההיסטורית' שבין מפא"י ומפד"ל מחד וקידום המפעל הציוני בפועל מאידך. רבנו הרצי"ה ראה בלאומיות המתגבשת את המשך המגמה האידיאליסטית שראה הרב בכני העלייה השנייה, כפי שבא לידי ביטוי במאמריו בספר "לנתיבות ישראל", בהם נתן רבנו תוקף של קדושה ליום העצמאות – עצם היכולת להחליט על קום המדינה הוא הנס הגדול.

7 בעניין זה ראה: יהודה ואירית כהרב, "יחסו של הרב קוק לחלוצים, ופעולתו בתור רב המושבות", (שכפול-עותק מצוי בספריית הישיבה), ובעיקר בפרק ב(3), "משנת הרב על הדור". במאמר "נחמת ישראל", המקביל בתוכנו למאמר "הדור", מדגיש הרב את הרמה המוסרית הגבוהה של המתישבים בארץ. "יהנה נבחין נא את מדת מוסרם ביחס למוסר האנושי שבהמון של כל עם ולשון, עלינו להודות שהנם עומדים במצב נעלה" (מאמרי הראיה עמ' 286). בהשכלה לימינו ניתן לראות במוסריות חיילינו המשך וביטוי של תכונה זו.

8 חיים ארלוזורוב היה ממנהיגי ההסתדרות הציונית בשנות ה-20 וה-30. בתרצ"ג בזמן שטייל עם אשתו בחופה של יפו ניגשו אליו שני אנשים ורצחוהו, המשטרה הבריטית תפסה שלושה יהודים חברי התנועה הרוויזיוניסטית והאשימה אותם בהריגתו. הרב זצ"ל יצא להגנתם וטען שערכים יהודים על אף שהותקף בשל דבריו הן ע"י החרדים והן ע"י מנהיגי היישוב. על יחסו של הרב לרצח עיין במאמרי הראיה עמ' 523 וראה שם בהערה 7 בפרק "תגובות לאשיותו ופעולותיו של הרב".

9 על הכרתו של הרב זצ"ל את הדור וחסרונותיו עיין במאמר הדור וכן אורות עמ' קמט "האהבה הגדולה שאנו אוהבים את אומתנו לא תסמא את עינינו מלבקר כל מומיה אבל...".

אולם רבנו גם העמיק והעמיד את ערכי האחדות והשלום כערכים פנימיים מובילים ובונים את הממלכתיות הישראלית. על ידי כך הוא לא מרד באידיאולוגיה הלאומית כחיפוש אחר אידיאולוגיה חילופית – אלא פעל בתנועה הפוכה: פניה מהאידיאולוגיה המקורית לעבר העמקתה וע"י כך אפשר לה להשתחרר ולהתעלות מעל המשבר הצפוי – הפוסט-לאומיות והמעבר לדמוקרטיה רעיונית ומעשית. את זאת עשה ע"י חינוך ובניית דור הכיפות הסרוגות, אשר המשיך את הרעיון הלאומי בצורה פנימית ומאוזנת יותר¹⁰.

התנועה הליברלית דמוקרטית

כאן חלוקות הדעות כיצד לתאר את התהליך. רבים רואים בכל הרעיון הליברלי אידיאולוגיה משברית ולכן הם מתייחסים לחברה הישראלית ממלחמת יוהכ"פ כחברה במשבר, אולם אפשר לראות זאת גם אחרת.

בישראל, כפי שהתרחש בארה"ב אחרי מלחמת העולם השנייה, החלה התנועה הדמוקרטית להשפיע.

זו בהחלט תנועה רעיונית חיובית – כל עוד היא משתלבת עם הרעיון הלאומי והחברתי, הדמוקרטיה מהווה כלי טוב להמשך בניית המפעל הציוני. אולם כאן, בניגוד לשתי התנועות הקודמות, אין תקופה של הגשמה ואחריה תקופה של אידיאולוגיה משברית. כאן האידיאולוגיה המשברית החלה להופיע כמעט במקביל להופעת התנועה. לכן יש המזהים את כל הרעיון הדמוקרטי כרעיון משברי מבחינת תורת הרב, אולם אפשר לראות זאת גם אחרת.

התקדמות הרעיון הציוני אינה סטאטית, ולכל שלב ישנם ממדים משלו. גם בשלבים הקודמים הופיעו ניצני משבר מההתחלה, אולם נראה כי בעוצמה שונה, אך מכל מקום אין זה משנה.

נדגים זאת מתחום הפרט: דווקא בגיל ההתבגרות – מאבק הנפש האלוקית והבהמית הוא חד ובוולט, כך גם התנועה הדמוקרטית – כיוון שתהליך התחייה הגיע לשלב בוגר יותר המאבק חריף יותר.

מאז מלחמת יוהכ"פ חל תהליך של שבר וסדק בביטחון העצמי הישראלי, תהליך שהוליד מגמות של שיקול דעת וחשבון נפש מחד לצד ערעור הזהות העצמית מאידך. מצד אחד התגבר הצבע האפור והנכונות לקלוט רעיונות דמוקרטיים המשלבים בין רעיונות, הדורשים פיקוח ואיזון של הממשל ומהווים התבגרות של החברה, אולם מצד שני הפכה הדמוקרטיה לקיצונית, למתעלמת מהזהות הלאומית, והחל תהליך של נסיגה בפועל מהעשייה הציונית ששיאו בא לידי ביטוי בהסכמי אוסלו וברעיונות פוסט ציוניים שונים¹¹.

10 על משנתו של מרן הרב צבי יהודה זצ"ל בעניין זה, ראה: ארצי ה, "ממלכתיות במבחן המציאות", מאת מו"ר הרב צבי טאו, עמ' 12-15.

11 זהו ההסבר לעובדה שהרצ"י מחד תמך ברעיון הדמוקרטיה שבמדינה, והביע התנגדותו לכפייה דתית' (ראה גם במאמרו "את אחי אנוכי מבקש" – לנתיבות ישראל א' עמ' 102), ומאידך נלחם בעוז במגמות של סטייה מרצון העם: ראה להלכות צבור עמ' מח, קלז.

הדרך להתמודד עם מאבק פנימי זה היא לחזק את האידיאולוגיה – הרעיון הדמוקרטי המאוזן, להעמיקו ולשלבו עם רעיונות לאומיים וחברתיים, לתת לו גם עומק אמוני דתי ולא למתוח קו מהפוסט-ציונות על כל הרעיון הדמוקרטי, בדיוק כשם שהפוסט-מודרניזם אינו זהה לדמוקרטיה.

האתגר לתלמידי הרב בימינו

זהו האתגר העומד בפני תלמידי הרב כיום, לא להיבהל מהפוסט-ציונות אלא לחשוף את החיובי בשלב החדש של תהליך התחיה, לחזקו, לאזנו, להעמיקו. גם הורה לנער מתבגר אינו יכול לאמר – "הוא סתם תינוק", למרות שזה לפעמים נראה ממש כך. עליו לקחת את החיובי, להבחין בין האידיאולוגיה לאידיאולוגיה המשברית כי שתייהן משמשות בערכוביה – תירוצים אינטלקטואליים של הנפש הבהמית לצד רעיונות אמיתיים של הנפש האלוקית. יש צורך בהתבוננות ובחשיפה מדויקת של הרעיון הפנימי המניע. אולם להתבוננות זו – שכו בצידה: היכולת לשוב ולתקשר עם הנער המתבגר.

דברו עם הדור דמוקרטיה, אולם אל תלכו שבי אחרי האידיאולוגיה המשברית (הנער אינו רוצה שיתחנפו אליו, הוא מחכה לגבולות שלנו). אל נתייש לשלב דמוקרטיה עם מדינת לאום ומדינת רווחה, וכמובן עם העומק הדתי – כך נוכל להגיע אל הדור ולעזור לו להשתחרר מהפוסט-ציונות שדבק בו, כמו תרבות רחוב שדבקה בנער מתבגר, המחפש את עולמו העצמי הפנימי.

נתחיל מהנקודה הפנימית המשותפת – מהדמוקרטיה, חופש, ומלחמה בטרור ובאלימות נגיע לרעיון של שוויון חברתי ואהבת ישראל, לאחדות ושלוש בין ערכים, משם לממלכתיות לחוקי המדינה, משם לרעיון הלאומי, ובנין הארץ למעשה, משם למקורו הפנימי היהודי האמוני. נגיע שוב למצב דומה לתקופה שבה הסוציאליסטים שילבו רעיונות לאומיים בהגשמת הציונות ועליהם נכתב מאמר הדור. אולי עלינו ללמוד רוסית ולקרוא רעיונות של עיתונאים בעיתונות הרוסית? אולם די אם נקשיב לראיונות פוליטיים עם אנטולי שרנסקי על מנת לאתר כיוון רעיוני זה. גם הפוסט-מודרניזם מחכה לקולנו כי ישמע ברמה – נגד כניעה לטרור; ודאי שהפוסט-ציונות מחכה לחשובה ציונית עמוקה יותר¹². הדור מחכה לנו, כי נברר לעצמנו את דרכנו ונעזור לו, גם אם הוא נראה כמו נער מתבגר המאיים על כל הממסד מסיבב. נושיט לו יד – ואז הוא יצעד לעבר האור.

ברעיון המדינה ראה רבנו את התגשמות והופעת השכינה (ר' שם עמ' סה). כמובן שהתערבות מוסדות ממלכתיים נגד התורה בתוך המדינה – כמו הבג"ץ (ראה שם עמ' טו) – היו למורת רוחו. מכל מקום רעיון המדינה לא זו ממקומו. ראה גם לנתיבות ישראל א, עמ' 188-195, "המדינה כהתקיימות חזון הגאולה".
 12 אם העולם חיכה לזעזוע של מפלת מגדלי התאומים עד שלמד להילחם בטרור – אנו יודעים זאת, ואף מהווים דוגמה לעולם כולו. במלחמת 'חומת מגן' למדנו שאפשר להגיע להסכמה לאומית – מתוך איוון בין הכוחות השונים בעם סביב ערך משותף: מלחמה בטרור כמפעל לאומי, בן דורנו.